

Фурса Є. Є.,

*кандидат юридичних наук, перший секретар відділу аналізу, планування та інформації
Департаменту консульської служби Міністерства закордонних справ України*

ВСТАНОВЛЕННЯ КОНСУЛОМ ДІЙСНИХ НАМІРІВ ОСІБ, ЯКІ БЕРУТЬ УЧАСТЬ У НОТАРІАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ТА РОЗ'ЯСНЕННЯ СУТНОСТІ І НАСЛІДКІВ ВЧИНЮВАНОЇ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЇ: ПИТАННЯ ПРАКТИКИ, ТЕОРІЇ ТА ЗАКОНОДАВСТВА

ESTABLISHMENT BY THE CONSUL OF THE REAL INTENTIONS OF THE PERSONS PARTICIPATING IN THE NOTARIAL PROCEEDINGS AND EXPLANATION OF THE ESSENCE AND CONSEQUENCES OF THE PERFORMED NOTARIAL ACT: ISSUES OF PRACTICE, THEORY AND LEGISLATION

У статті проаналізовано таке загальне правило вчинення нотаріальних дій як встановлення консулом дійсних намірів осіб, які беруть участь у нотаріальному провадженні та роз'яснення сутності і наслідків вчинюваної нотаріальної дії. З цією метою, у порівняльному аспекті, проаналізовано ст. 44 Закону України «Про нотаріат», Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України та Положення про порядок учинення нотаріальних дій в дипломатичних представництвах та консульських установах України. Виходячи із спільного аналізу цих нормативних актів, автором зроблено висновок про те, що перевірка консулом дійсних намірів осіб, які беруть участь у нотаріальному провадженні та роз'яснення сутності і наслідків вчинюваної нотаріальної дії може відрізнятися від діяльності нотаріуса щодо реалізації цього правила. Такий висновок автор обґрунтував тим, що консул, на відміну від нотаріуса, вчиняє нотаріальні дії в іноземній країні, зокрема, щодо іноземних суб'єктів. Ці обставини можуть істотно впливати на процедуру вчинення нотаріального провадження, оскільки він повинен враховувати норми міжнародних договорів, зокрема, положення про несуперечність вчинюваних нотаріальних дій інтересах держави його перебування, а також може за клопотанням осіб, які беруть участь у нотаріальному провадженні застосовувати норми іноземного права. Наведені різні приклади із консульської практики щодо посвідчення різних видів правочинів, зокрема, довіреностей, договорів доручення тощо та роз'яснення консулом специфіки їх вчинення, зокрема, їх підписання за допомогою електронних підписів або посвідчення в Україні договору доручення із засвідченим на ньому консулом підпису однієї із сторін договору, сутності та наслідків, які можуть настати для осіб після посвідчення ним цих правочинів.

Запропонована можливість та процедура посвідчення консулом договору дарування з відкладальною умовою та роз'яснення консулом сутності такого договору та наслідків його посвідчення, які зумовлені реєстрацією цього договору на території України. Обґрунтована доцільність встановлення дійсних намірів однієї із сторін правочину здійснювати за відсутності іншої сторони, що може застерегти або навіть виключити можливість стороннього впливу на її волевиявлення

Ключові слова: *нотаріус, консул, нотаріальна дія, сутність правочину, наслідки, волевиявлення.*

The article analyzes the following general rule of commission notarial acts as the establishment by the consul of the actual intentions of the persons involved in the notarial proceedings and the explanation of the essence and consequences of the performed notarial act. To this end, in a comparative aspect, analyzed Art. 44 of the Law of Ukraine "On Notaries", the Procedure for notarial acts by notaries of Ukraine and the Regulations on the procedure for notarial acts in diplomatic missions and consular posts of Ukraine. Based on a joint analysis of these regulations, the author concluded that the consul's verification of the actual intentions of persons involved in the notarial proceedings and the explanation of the nature and consequences of the notarial act may differ from the activities of the notary in implementing this rule.

The author substantiated this conclusion by saying that a consul, unlike a notary, performs notarial acts in a foreign country, in particular, in relation to foreign entities. These circumstances may significantly affect the procedure of notarial proceedings, as it must take into account the rules of international treaties, in particular, the provisions on the consistency of notarial acts in the interests of the host state, and may apply foreign law at the request of persons involved in notarial proceedings. There are various examples from consular practice of certifying various types of transactions, in

particular, powers of attorney, power of attorney, etc. and explaining the specifics of the consul, in particular, their signing with electronic signatures or certification in Ukraine parties to the contract, the nature and consequences that may occur to persons after the certification of these transactions. The possibility and procedure of certification by the consul of the gift agreement with a suspensive condition and explanation by the consul of the essence of such agreement and consequences of its certification which are caused by registration of this agreement in the territory of Ukraine are offered. Reasonable expediency of establishing the actual intentions of one of the parties to the transaction in the absence of the other party, which may warn or even exclude the possibility of outside influence on its will.

Key words: *notary, consul, notarial act, essence of transaction, consequences, expression of will.*

У Главі 4 Закону України «Про нотаріат» [1] (надалі – Закон) мають місце норми, які регламентують Загальні правила вчинення нотаріальних дій нотаріусами. На теоретичному рівні аналіз цих правил здійснювався Панталієнко Я.П. у 2010 році у дисертаційному дослідженні «Процедура вчинення нотаріальних проваджень»[2], яке здійснило істотний вплив на внесення змін до багатьох норм, які регламентують ці правила. Але у контексті теми нашої статті, то завдяки науковим працям Фурси С.Я., Фурси Є.І., Панталієнко Я.П у 2012р. до ст. 44 Закону були внесені зміни щодо визначення нотаріусом обсягу цивільної дієздатності фізичних та юридичних осіб.

Але таке загальне правило вчинення нотаріальних дій як встановлення нотаріусом дійсних намірів осіб, які беруть участь у нотаріальному провадженні та роз'яснення їм сутності і наслідків вчинюваної нотаріальної дії – посвідчення правочинів регламентується у частинах 10-13 даної норми. З одного боку, якщо законодавець об'єднав у одній нормі два різні правила, а саме: 1) визначення нотаріусом обсягу цивільної дієздатності фізичних осіб та цивільної правоздатності та дієздатності юридичної особи та перевірки повноважень її представника; 2) встановлення консулом дійсних намірів осіб, які беруть участь у нотаріальному провадженні та роз'яснення сутності і наслідків вчинюваної нотаріальної дії, можна зробити висновок, що вони між собою тісно пов'язанні, оскільки, якщо особа має психічні розлади або визнана недієздатною, то очевидно, що вона не зрозуміє роз'яснення нотаріуса щодо сутності і наслідків вчинюваної нотаріальної дії. З іншого боку, на теоретичному рівні слід систематизувати усі загальні правила вчинення нотаріальних проваджень та регламентувати кожне правило у самостійній нормі, оскільки, виходячи із аналізу ст. 44 Закону, у ній має місце 13 частин, що ускладнює сприйняття

цієї норми та свідчить про порушення правил законодавчої техніки. Особливо, коли йдеться про навчання студентів, із власного досвіду пам'ятаю, що такі норми були дуже складними для сприйняття.

Згідно ст. 44 Закону України «Про нотаріат» нотаріус (консул – Є.Ф.) при вчиненні нотаріальної дії зобов'язаний встановити дійсні наміри кожної із сторін до посвідчення договору, а також відсутність у сторін заперечень щодо кожної з умов правочину. Ці положення Закону у повному обсязі не знайшли своєї регламентації у Положенні про порядок учинення нотаріальних дій в дипломатичних представництвах та консульських установах України [3] (надалі- Положення), але дане положення Закону, за аналогією, може застосовуватися і консулом, коли він посвідчує правочин.

Традиційно, нотаріальні процесуальні правовідносини розпочинаються із звернення заявника до нотаріуса і питання останнього: «Яку нотаріальну дію Ви бажаєте вчинити» і особа вказує, якщо вона знає, який правочин вона хоче посвідчити у нотаріуса.

Але застосування такого ж підходу у разі звернення особи до українського консула за кордоном можуть, кардинально, відрізнятись від її звернення до українського нотаріуса за отриманням нотаріальних послуг в силу того, що консул вчиняє нотаріальні дії в іноземній країні, зокрема, й щодо іноземних суб'єктів, що істотно впливає на процедуру вчинення нотаріального провадження. Консул також повинен враховувати норми міжнародних договорів, зокрема, положення про несуперечність вчинюваних нотаріальних дій інтересах держави його перебування, а також він може, за клопотанням осіб, які беруть участь у нотаріальному провадженні, застосовувати норми іноземного права.

Припустимо, що громадянин України тривалий час проживає на території іноземної

країни і йому необхідно продати квартиру або інше нерухоме майно, яке знаходиться в Україні. Згідно із п.1.ч.1 ст. 38 Закону має місце імперативне положення про те, що консул не може посвідчувати правочини щодо нерухомого майна, яке знаходиться в Україні. І як правило, більшість консулів відмовляють у вчинення таких нотаріальних дій. Але як свідчить консульська практика є консули, які мають юридичну освіту, добре знають теорію і законодавство, яке можна застосувати, не порушуючи його та запропонувати особі різні варіанти охорони її прав та інтересів та надати консультації щодо способів їх реалізації.

Виходів з такої ситуації може бути декілька, але найбільш поширеним є передача повноважень іншій особі на укладання та посвідчення у нотаріальному порядку договору купівлі-продажу в Україні.

Очевидно, що пересічні громадяни знають про можливість уповноваження певної особи представляти їх інтереси при посвідченні договору купівлі-продажу належної їм квартири, яка знаходиться в Україні на підставі довіреності, яку досить часто вони посвідчують у консула. Але у більшості випадків, юридично необізнані громадяни не усвідомлюють тих ризиків, з якими вони можуть зіштовхнутися, якщо будуть «довіряти» своє майно стороннім особам. Отже, на нашу думку, довіреність – це засіб передачі повноважень тим особам, яким довіритель довіряє – близьким родичам, членам сім'ї. Якщо ж особа бажає посвідчити довіреність на ім'я маловідомих людей, то в такому разі варто повноваження представника максимально обмежити і звести їх до формального підписання, наперед узгодженого з нею, змісту договору.

Практичний досвід з вирішення аналогічних ситуацій є. Автор, при проходженні практики у адвоката, був присутній, коли питання стояло про розподіл спільного майна подружжя, а клієнтка перебувала в Англії, в такому випадку був узгоджений з протилежною стороною договір розподілу спільного майна, який став додатком до довіреності і власниця прав на таке майно уповноважила довірену особу лише підписати договір, який вона додала до довіреності. Дійсно, така консультативна робота адвоката зайняла близько тижня, оскільки

потрібно була провести консультацію зі сторонами, далі скласти проекти актів – довіреність та договір про розподіл між подружжям спільно набутого майна, а далі сторони разом із адвокатом мали узгодити остаточні варіанти цих правочинів, щоб вони могли бути посвідчені нотаріусом. Так, праця була цікавою, творчою та продуктивною, оскільки довіреність та договір були підписані та посвідчені уповноваженими особами.

Тому з самого початку варто розрізняти правочин і відокремлювати його від договору. Згідно ч. 1 ст. 202 Цивільного кодексу України [4] (надалі – ЦК) правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, тому лише сукупність цілеспрямованих правочинів призводять до укладання договорів.

У зв'язку з цим, правочином може розцінюватися посвідчення консулом оферти, акцепту, довіреності, заповіту, в окремих випадках і договору дарування. Якщо ми так сприймаємо правочин, то стане очевидним, що можливим в розглянутій вище ситуації стане і договір доручення, коли громадянин (ка) на території іноземної країни за наперед узгодженим з контрагентом змістом засвідчить у консула свій підпис на договорі доручення і передасть його конкретній особі в Україні для нотаріального посвідчення. Тобто, ми говоримо про оферту щодо укладання договору доручення, яка може виражатися різними способами. В такому разі слід обумовлювати, що вступ договору в дію обумовлюється строками і умовами підписання і посвідчення договору в нотаріальному порядку в Україні.

Потенційно і технічно можливим може стати випадок, коли такий громадянин буде посвідчувати свою частину узгодженого договору в консульській установі України за кордоном, а контрагент – у нотаріуса в Україні. В такому випадку вони можуть використати електронні цифрові підписи для посвідчення одного «віртуального» договору. Тобто, якщо ми шукаємо не заборони, а способи реалізації громадянами України, які знаходяться на території іноземних держав їхніх прав, то і способи такої реалізації будуть не завжди прості.

Очевидно, що консулу простіше відмовити у посвідченні відповідних договорів, ніж ризи-

кувати репутацією і, потенційно, бути притягненим до відповідальності. Тому бажано, щоб у нормативних актах, які нині, у зв'язку з рекодифікацією цивільного законодавства, підлягають доопрацюванню такі способи реалізації прав громадян України найшли свою регламентацію і були більш конкретно зафіксовані.

З іншого боку, коли ми шукаємо оптимальні способи реалізації громадян України, які перебувають за кордоном їхніх прав, то не можемо орієнтуватися лише на прості схеми сприйняття тих чи інших правовідносин.

Це дуже просто, коли ми розглядаємо, припустимо, договір дарування як двосторонній договір, який реалізується в момент посвідчення договору. Але договір дарування може мати елементи договору пожертви, коли дарувальник залишає за собою право контролю за використанням дарунку, може встановити строк вступу в дію договору дарування. Всі ці елементи можуть породжувати певні труднощі у роз'ясненні консулом прав та обов'язків обом сторонам, а також і наслідків реалізації умов договору. *Наприклад*, громадянин України може подарувати належну йому на праві власності земельну ділянку, розташовану в Україні, іншій українській фізичній або юридичній особі. Це, принципово, зрозуміло, але навіть присутність обдаровуваного в консульській установі України не дасть йому змогу зареєструвати перехід права власності на таку земельну ділянку. Звідси випливає, що договір дарування може бути посвідчений в консульській установі України, але перехід права власності слід зафіксувати в українських нотаріусів. Тому факт прийняття дарунка і перехід права власності обумовлюють те, що консул має посвідчити договір дарування з відкладальною умовою, а саме: до моменту передачі договору дарування обдарованому і реєстрації ним права власності на дарунок.

Ми розглянули далеко не всі можливі варіанти врегулювання відносин з вчинення консулом нотаріальних дій, але вважаємо, що відносини консула і громадянина України мають розпочинатися з питання: «Що Вас привело до мене?». При такій постановці питання консул може не тільки пересвідчитися в здатності особою розуміти значення своїх дій, а він сам здатен буде допомогти особі з вибором тієї

нотаріальної дії, яка буде найкращим способом охорони її прав та інтересів, з урахуванням існуючої ситуації та інформації, які консул отримує від заявника.

Така схема сприйняття відносин орієнтована на посвідчення правочинів та вчинення інших нотаріальних дій, коли до консула за вчиненням нотаріальної дії звернулася одна особа. Набагато складніше працювати консулу, коли до нього звертається дві або більше сторін договору. Складність цієї ситуації обумовлюється тим, що у кожній із сторін договору є власні інтереси, які вона має намір здійснити шляхом посвідчення договору.

Банальна ситуація, коли продається майно, то очевидно, що предмет договору – «це кошти проти майна». Отже, за вчинення нотаріальної дії має платити той, хто передає кошти. Але така очевидна, на перший погляд, схема доволі часто наштовхується на несприйняття її покупцем, оскільки він вважає, що це порушення принципу рівності сторін. Іноді така принципівість в позиціях обох сторін може призвести до того, що договір не буде посвідчений, хоча вартість такої нотаріальної дії незначна, у порівнянні із загальною вартістю договору.

Бажання зекономити навіть на вартості нотаріальних послуг іноді призводить до того, що занижується оцінка предмету договору. У цьому зв'язку виникає питання, а така дія відбувається на чий користь? Очевидно, що на користь продавця, оскільки при розірванні договору покупець зможе вимагати повернення лише тієї суми коштів, яка зазначена у договорі. Тому знову виникає питання: А чи повинен консул роз'яснювати сторонам договору таке положення закону і чи повинно воно зазначатися у самому договорі? Очевидно, що так. Однак, у разі надання таких роз'яснень, на нашу думку, він діятиме на користь покупця...? Тому варто говорити про *необхідність участі адвоката* при посвідченні консулом важливих і коштовних договорів, оскільки останній реально не здатен висвітлити в деталях можливі негативні наслідки посвідчення правочину як для покупця, так і для продавця.

Так, множина умов будь-якого договору свідчить про необхідність його обґрунтованості і конкретизації правовідносин, тому що, чим більше умов у договорі тим складніше сприй-

няти їх пересічним громадянам як окремо, так і у їх сукупності. Тому на практиці консул пропонує особі надати йому проект договору, складений нотаріусом, і тоді він його посвідчить. Так консули намагаються зняти із себе відповідальність та необхідність роз'яснювати сторонам кожен умову договору. Але, слід зазначити, що такий спосіб складання договору все одно не звільняє консулів від відповідальності, як і нотаріусів, коли клієнти до них приходять із проектом договору, складеного адвокатом.

Якщо проаналізувати регламентацію цього процесу, так як він передбачений для нотаріусів у ч.11 ст. 44 Закону України «Про нотаріат», то можна у даній нормі помітити певні неузгодженості, а саме: *«Встановлення дійсних намірів кожного з учасників правочину здійснюється шляхом встановлення нотаріусом однакового розуміння сторонами значення, умов правочину та його правових наслідків для кожної із сторін»*.

Однак, така схема сприйняття нотаріальної діяльності наштовхується і розбивається при цілеспрямованому намаганні обох сторін укласти фіктивний або удаваний правочин (статті 234 і 235 ЦК). *Наприклад*, доволі часто такі договори укладаються для того, щоб «сховати» спільно набуте майно або майно, на яке може бути звернене стягнення у виконавчому провадженні. Тому обидві сторони приховують певні обставини і консула звинуватити у тому, що він не розпізнав фіктивний або удаваний договір буде складно або взагалі неможливо. *Наприклад*, у адвокатській практиці мав місце випадок, коли один із співзасновників товариства з обмеженою відповідальністю не занижував, а завищував вартість своєї частки, яку придбала конкуруюча юридична особа, з метою помсти і створення реальної загрози діяльності процвітаючого на той момент підприємства.

Потенційно можливим способом встановлення дійсних намірів однієї із сторін правочину, коли консул не хоче проявити упередженість щодо інтересів іншої сторони, може бути здійснено ним за відсутності іншої сторони, що може застерегти або навіть виключити можливість стороннього впливу на її волевиявлення. Така практика існує вже в діяльності нотаріусів, тому може використовуватися й консулами. Якщо говорити відверто, то в певних

договорах можуть використовуватися пастки, які приховані за звичними словами і на них можуть не звернути увагу пересічні громадяни. Тому, на нашу думку, консули вправі залишитися на одинці з однією із сторін договору, щоб роз'яснити небезпеку посвідчення однієї або декількох умов договору, які у сукупності надають певні переваги іншій стороні.

Крім того, у ст. 638 ЦК йдеться про укладання договору, тому і згідно цієї норми консул має з'ясувати у сторін, чи всі істотні умови договору вони узгодили між собою та відобразили їх в проекті договору, який в наступному буде ним посвідчуватися. Щодо можливості самим консулом «заповнювати» договір істотними умовами, то це питання дуже складне і не завжди однозначне. Це не важко продемонструвати на наочному прикладі. Так, у ЦК не сформульований перелік істотних умов договору для значної кількості договорів, оскільки саме сторони мають визначитися з тим, які умови вони вважають істотними для охорони своїх прав та інтересів. *Наприклад*, для договорів купівлі-продажу істотною умовою можна вважати наявність прав на майно у третіх осіб, зокрема, в іншого з подружжя. Абсолютно не врегульованим і таким, що неможливо встановити є право на майно в осіб, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу, не дивлячись на те, що згідно зі ст. 74 Сімейного кодексу України [5](надалі – СК) на майно таких осіб поширюється режим спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено письмовим договором між ними. В останньому випадку варто зазначити про такі обставини в договорі і попереджати особу, яка приховує такі факти про цивільно-правову відповідальність за негативні наслідки визнання договору частково або повністю недійсним.

Автор зустрів у спеціальній літературі аналіз практикуючими адвокатами випадків, коли упереджені нотаріуси закладали у договорах штрафні санкції лише для однієї із сторін, категорично, були проти застосування такого способу виконання зобов'язань як завдаток (ст.570-571 ЦК) Тому адвокатам доводилося підіймати питання про рівність прав та обов'язків сторін договору.

Отже, не варто сприймати оціночні судження нотаріуса (консула – Є.Ф.) про істотні або

інші умови договору як обов'язкові для їх включення до договору. В такому випадку цікавим є простеження, до яких наслідків призведе їх включення до умов договору. Посилання нотаріуса (консула- *С.Ф.*) на те, що вони ніколи не будуть діяти, оскільки правопорушення неможливе, особам не варто брати до уваги.

При зверненні до консула (нотаріуса) слід враховувати, що будь-які неузгодженості, суперечності, неточності або навіть переваги в правах однієї із сторін в наступному можуть призвести до тривалих судових процесів, тому необхідно їх усувати ще на стадії посвідчення договору. Навіть, якщо перевага в умовах договору на боці однієї із сторін, то їй не слід нехтувати нею або радіти, що контрагент допустив помилку, оскільки така помилка може бути створена штучно для наступного визнання договору недійсним. Крім того, недоліки в умовах договору можуть призвести до тривалого тлумачення його умов на предмет конкретизації прав та обов'язків кожної сторони договору в конкретний проміжок часу його виконання. *Наприклад*, існує поняття «одностороння відмова від договору», але в який момент і з якими правовими наслідками сторона може відмовитися від договору, має бути зафіксовано в договорі, інакше таким правом на законних і договірних підставах неможливо скористатися, але можна зловживати ним.

Особливу увагу у договорі слід приділяти не тільки переліку норм закону, які роз'яснював

консул особам, а відображенню у ньому певних умов норм законодавства із їх правовим значенням та наслідками.

Коли консул проведе усі необхідні заходи з перевірки дійсних намірів сторін на посвідчення правочину і не виявить неузгодженостей в позиціях сторін щодо кожної із умов договору, то лише тоді він має посвідчити договір. При цьому, сторони мають поставити свої підписи на договорі до посвідчувального напису консула і це свідчить про те, що вони погодилися з усіма умовами договору і бажають виникнення тих наслідків, які ними встановлені у договорі.

Наведені та інші аспекти свідчать про те, що договірне право – це один з найскладніших інститутів цивільного права і не дарма йому присвячена велика кількість наукових праць, які за обсягом інформації не уступають місце усьому цивільному праву [6] або сприймається як його елемент [7]. Цілком зрозуміло, що усі положення договірного права складно відобразити в Положенні про порядок учинення нотаріальних дій в дипломатичних представництвах та консульських установах України, але це зайвий раз підкреслює складність професійної роботи консула в іноземній країні, оскільки він не проходить таку підготовку як нотаріус. Тому наведені аспекти свідчать про необхідність періодичного підвищення кваліфікації [8, с. 11-26] фахівців, які вчинятимуть нотаріальні дії в іноземних країнах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про нотаріат. Закон України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text>
2. Панталієнко Я.П. Процедура вчинення нотаріальних проваджень // Автореф. дисер. канд. юрид наук :12.00.03 К., 2010. 20 с.
3. Положення про порядок учинення нотаріальних дій в дипломатичних представництвах та консульських установах України https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1649-04?find=1&text=%D0%BE%D0%BF%D1%96%D0%BA%D0%B0+%D0%BD%D0%B0%D0%B4+%D0%BC%D0%B0%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D0%BC#w1_13
4. Цивільний кодекс України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
5. Сімейний кодекс України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
6. Договірне право України. Загальна частина. / Під ред. О.В. Дзери. К.: Юрінком Інтер. 2018. 896 с.; Договірне право України. Особлива частина. / Під ред. О.В. Дзери. К.: Юрінком Інтер. 2018. 1200 с.
7. Договірне право в умовах ринкової економіки: Конспект лекцій / І.В. Жилінкова, В.І. Борисова, І.В. Спасибо-Фатєєва та ін. // За заг. ред. І.В. Жилінкової, В.І. Борисової. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2008. 116 с.
8. Фурса С.Я. Методология повышения квалификации нотариусов: актуальные проблемы // В кн. Цивилистическая процессуальная мысль.. Муждународный сборник научных статей. Выпуск 2 “Нотариальный процесс” / Под общ. ред. д.ю.н., профессора Фурсы С.Я. К.,ЦУЛ, 2013. С. 11-26.